

ШКІЛЬНА БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНСЬКОЇ ТА СВІТОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

СТЕНДАЛЬ

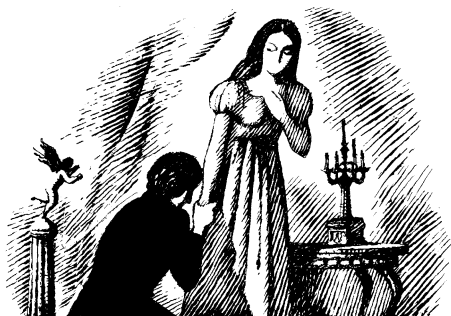
ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

Роман

Харків
«Фоліо»
2017

ЧАСТИНА ПЕРША

I. ПРОВІНЦІЙНЕ МІСТО

Put thousands together
Less bad,
But the cage less gay.

Hobbes¹

Містечко Вер'єр, здається, наймальовничіше у Франш-Конте. Його біленькі будиночки з гостроверхими черепичними дахами розкидані по узгір'ю, де з кожного видолінка здіймаються густолісті каштани. Річка Ду тече долиною за кількасот кроків від руїн укріплення, що його збудували колись іспанці.

З півночі Вер'єр захищений високою горою — одним з відрогів Юри. Скелясті вершини Вер'єра вкриваються снігом уже за перших жовтневих приморозків. Гірський потік, що впадає в Ду, перетинає Вер'єр і рухає безліч лісопилки; ця нехитра промисловість годує добру половину мешканців Вер'єра, більше схожих на селян, ніж на городян. А проте містечко розбагатіло не завдяки лісопилкам. Фабрика вибивних тканин, відомих під назвою мюлузьких, — ось джерело добробуту, завдяки якому після падіння Наполеона було поновлено майже всі вер'єрські будинки.

Як тільки ви входите у містечко, вас приголомшує гуркіт страхітливої машини. Двадцять важких молотів, що їх

¹ Посадить у клітку хоч тисячі,
Все одно там не буде веселощів.

Гоббс (англ.).

підіймає і опускає водяне колесо над гірським потоком, гупають, аж двигтять брук. Кожен із цих молотів щодня нарубує тисячі цвяхів. Гарненькі свіжолиці дівчата підкладають під оті величезні молоти залізні брусокчи, що вмить перетворюються на цвяхи. Ця робота, на вигляд така важка, надзвичайно вражає подорожнього, що вперше опинився у горах на межі Франції і Швейцарії. Якщо подорожній, що потрапив у Вер'єр, питає, кому належить та дивовижна цвяхарня, яка оглушує всіх перехожих, йому відкажуть протяжною говіркою:

— А-а, то цвяхарня нашого пана мера.

І якщо подорожній хоч на кілька хвилин затримається на головній вер'єрській вулиці, що йде вгору від берега Ду до вершини гори, можна закластися на сто проти одного, що він зустрінє високого чоловіка, на вигляд поважного і заклопотаного.

Побачивши його, жителі містечка покvapливо скидають капелюхи. Він кавалер кількох орденів. Одягається цей чоловік завжди в сіре. У нього вже сивувате волосся, високе чоло, орлиний ніс і загалом досить правильні риси обличчя. На перший погляд, гідність сільського мера в ньому поєднується з тією приємністю, що буває властива людині під п'ятдесят років. Та незабаром парижанина прикро вражає у виразі його обличчя самовдоволення й зарозумілість, поєднані з якоюсь посередністю й обмеженістю. Зрештою, відчувається, що всі таланти цієї людини не сягають далі уміння рішуче вимагати плати від своїх боржників і якомога довше не платити власних боргів.

Такий мер Вер'єра пан де Реналь. Поважною ходою перетинає він вулицю, заходить у мерію і зникає з очей подорожнього. Якщо, прогулюючись, подорожній ітима вулицею вгору, то кроків за сто помітить досить показний будинок, а навколо нього за залізною огорожею розкішний сад. За ним, окреслюючи обрій, простягаються пагорби Бургундії, немов створені для того, щоб чарувати зір. Милуючись тим краєвидом, парижанин забуває отруйну атмосферу дрібних грошових інтересів, в якій він уже починав задихатись.

Йому пояснять, що будинок належить панові де Реналю. Саме на прибутки від великої цвяхарні вер'єрський мер спорудив свій гарний дім із тесаного каменю й тепер завер-

шує його оздоблення. Пан де Реналь, як кажуть, походить із старовинного іспанського роду, що оселився в цій країні задовго до завоювання її Людовіком XIV.

Від 1815 року пан де Реналь соромиться того, що він фабрикант: цей рік зробив його вер'єрським мером. Грубі мури, що підтримують тераси його розкішного саду, який спускається аж до річки Ду, — теж винагорода панові де Реналю за спритність у торгівлі залізними виробами.

Не сподівайтесь побачити у Франції такі мальовничі сади, як в околицях промислових міст Німеччини — Лейпцига, Франкфурта, Нюрнберга та інших. У Франш-Конте що більше у вас зведено мурів, що більше нагромаджено каміння, то більше заслуговуєте ви прав на повагу сусідів. Сади пана де Реналья, в яких так багато мурів, викликають захоплення ще й тому, що під них він купив на вагу золота кілька ділянок землі. Ось, наприклад, і той тартак на березі Ду, що вразив вас при в'їзді у Вер'єр і де ви помітили прізвище Сорель, написане величезними літерами на дошці через увесь дах, — цей тартак шість років тому був саме там, де тепер зводять мур четвертої тераси садів пана де Реналья.

Хоч який гордовитий пан мер, але йому довго-таки довелося умовляти й улещувати старого Сореля, затятого і грубого селянина. Він змушений був відрахувати йому чимало дзвінких лґйдорів, щоб той переніс свій тартак в інше місце. А щодо «громадського» потоку, який рухав пилу, то пан де Реналь завдяки зв'язкам у Парижі домігся дозволу відвести його в інше русло. Він запобіг цієї ласки після виборів 182... року.

Мер дав Сорелю чотири арпани за один, п'ятсот кроків нижче, на березі Ду. І хоч це місце було значно вигідніше для торгівлі ялиновими дошками, але дядечко Сорель, як його стали звати, відколи розбагатів, зумів, скориставшись з нетерпіння і власницької манії, що охопили його сусіда, злупити з нього 6000 франків.

Щоправда, цього обміну не схвалювали місцеві розумники. Якось у неділю — це було років чотири тому, — повертаючись із церкви в парадному вбранні мера, пан де Реналь здалека побачив старого Сореля, що стояв із трьома синами й посміхався, дивлячись на нього. Та посмішка від-

крила мерові очі, і відтоді йому не дає спокою думка, що він міг би помінятися значно дешевше.

Щоб заслужити повагу вер'єрців, дуже важливо, зводячи все нові мури, не спокуситись якоюсь вигадкою італійських мулярів, що пробираються навесні ущелинами Юри, прямуючи до Парижа. Через таке нововведення необачного господаря мали б за навіженого, і його добре ім'я назавжди було б заплямоване в очах тих розважливих і статечних людей, котрі створюють громадську думку в Франш-Конте.

Сказати правду, ці поважні люди виявляють страшний *деспотизм*. Саме це прикре слівце робить життя в містечках нестерпним для кожного, хто жив у великій республіці, що зветься Парижем. Тиранія громадської думки — та якої думки! — така сама безглузда в провінційних містах Франції, як і в Сполучених Штатах Америки.

II. ПАН МЕР

Престиж! Хіба це абищо, пане? —
Повага дурнів, здивування дітей,
заздросі багатих, зневага мудреця.

Барнав

На щастя, для престижу пана де Реналю як правителя міста виникла потреба звести вздовж міського бульвару величезний запобіжний мур проти зсування обриву висотою сто футів над Ду по схилу пагорба. Завдяки такій чудовій місцині звідси відкривається один з наймальовничіших краєвидів Франції. Проте щовесни дощі розмивали бульвар, всі доріжки пориті були рівчаками, й бульвар ставав непридатним для прогулянок. Саме ця незручність дала панові де Реналю щасливу нагоду увічнити своє правління спорудженням муру заввишки двадцять футів і завдовжки тридцять-сорок туазів.

Парапет муру, заради якого панові де Реналю довелося тричі їздити до Парижа, бо передостанній міністр внутрішніх справ виявився непримиренним ворогом вер'єрського бульвару, — здіймається нині на чотири фути над землею. Тому, ніби кидаючи виклик усім міністрам, сучасним і колишнім, його тепер облицьовують гранітними плитами.

Щодо Жульєна, то, за винятком тих хвилин, які в нього відбирала Матильда, він жив тільки своїм коханням і майже не думав про майбутнє. І такою є незбагненна дія цього почуття, коли воно сягає своєї вершини і в ньому нема ніякої фальші, що й пані де Реналь майже поділяла його безтурботність і тиху радість.

— Колись, — казав їй Жульєн, — гуляючи з тобою в лісах Вержі, я міг бути таким щасливим, але палке честолюбство заносило мою душу в фантастичні краї. Замість того щоб притиснути до серця твою прекрасну руку, що була так близько коло моїх уст, я забував про тебе, мріючи про майбутнє, я був у полоні тих незчисленних битв, які мав витримати, щоб завоювати якесь нечуване багатство... Ні, я, напевне, так і вмер би, не знаючи, що таке щастя, якби ти не прийшла до мене сюди у в'язницю.

Дві події порушили це спокійне життя. Жульєнів духівник, хоч він і був янсеністом, не уникнув підступів єзуїтів і, сам того не підозріваючи, зробився їхнім зряддям.

Одного разу він прийшов до Жульєна і сказав йому, що коли він хоче уникнути тяжкого гріха самогубства, то мусить зробити все для того, щоб домогтися помилування. Духовенство має великий вплив у міністерстві юстиції в Парижі, а тому є дуже легкий спосіб: навернення в лоно церкви з широким розголосом.

— З широким розголосом! — повторив Жульєн. — Ах, отче, ловлю вас ва слові: виходить, і ви граєте комедію, як місіонер!

— Ваша молодість, — поважно промовляв янсеніст, — врода, якою нагородило вас провидіння, навіть мотиви вашого злочину, що й досі лишаються загадкою, героїчні зусилля врятувати вас з боку мадемуазель де Ла-Моль, зрештою, все, аж до дивовижної прихильності, яку виявляє до вас ваша жертва, все це зробило вас героєм в очах молодих безансонських жінок. Вони забули для вас усе, навіть політику... Ваше навернення знайде відгук у їхніх серцях і залишить глибокий слід. Ви можете зробити величезну послугу релігії, так невже ж я вагатимусь із тієї дрібної причини, що єзуїти вчинили б так само в подібних умовах! Таким чином, вони можуть перешкодити нам і тут, у цьому окремому випадку, де їхня хижість безсила! Ні, так не по-

винно бути... Сльози, викликані вашим наверненням, знищать згубний вплив десяткох видань безбожних творів Вольтера.

— А що ж тоді залишиться мені, — холодно заперечив Жульєн, — калі я зневажатиму самого себе? Я був честолюбним і не буду ганити себе за це, я діяв так, як вимагає наш час. Тепер я живу з дня на день. Але я наперед знаю, що відчув би себе вельми нещасним, якби припустився якоїсь підлоти.

Друга подія, що завдала ще більшої прикрості Жульєнові, була пов'язана з пані де Реналь. Якесь приятелька-інтриганка переконала цю наївну й боязку жінку, що її обов'язок — їхати в Сен-Клу і кинутись до ніг короля Карла X.

Вона вже принесла раз найбільшу жертву, наважившись на розлуку з Жульєном, і після цього насильства над собою для неї мало важила неприємна перспектива виставити себе на посміховище всьому світові, що раніше було для неї гірше за смерть.

— Я піду до короля, одверто признаюся, що ти мій коханець; життя людини, та ще й такої, як Жульєн, повинно стояти вище від усіх міркувань обачності. Я скажу, що ти зробив замах на моє життя з ревнощів. Є багато випадків, коли за таких обставин життя нещасних юнаків було врятовано людським заступництвом присяжних або короля.

— Я перестану з тобою бачитись, я накажу не пускати тебе в мою камеру, — скрикнув Жульєн, — і, звичайно, на другий же день заповідю собі смерть з одчаю, якщо ти зараз же не присягнеш мені, що не зробиш нічого такого, що нас обох виставить на посміх. Ти це не сама придумала — їхати в Париж! Скажи мені, хто ця інтриганка, яка тебе напоумила це зробити...

...Будемо втішатися щастям, поки нам ще лишилось небагато днів цього короткого життя. Сховаємо наше життя від усіх. Мій злочин надто очевидний. У мадемуазель де Ла-Моль у Парижі великі зв'язки, будь певна, що вона робить все, що в людських силах. Тут, у провінції, проти мене всі багаті й знатні люди. Твій вчинок ще більш роздратує цих багатих і дуже поміркованих людців, яким так легко живеться... Краще не будемо давати приводу для глузу отим Маслонам, Вально і тисячі інших, ще кращих.

Важке повітря каземату ставало зовсім нестерпним для Жульєна. На його щастя, того дня, коли йому оголосили, що настав час страти, яскраве сонце оживило природу.

Жульєн почував себе бадьорим і мужнім.

Вдихнути свіже повітря було для нього такою самою насолодою, як для мореплавця ступити на суходіл після довгого перебування на морі. «Ну що ж, усе йде гаразд, — сказав він сам собі, — мужність не залишає мене».

Ніколи ще ця голова не була так сповнена поезії, як тої хвилини, коли лягала на плаху. Найчарівніші хвилини, пережиті колись у лісах Вержі, цілим роєм поставали в його уяві.

Все відбулося просто, пристойно, без будь-якої афектації з його боку.

За два дні до того він сказав Фуке:

— Я не можу ручитись, що не хвилюватимусь, каземат такий огидний, тут так вогко, що часом мене трусить лихоманка і я не тямлю себе. Але страху в мене нема, ніхто не бачить, щоб я зблід.

Він задалегідь домовився, щоб Фуке зранку в день страти вивіз Матильду і пані де Реналь.

— Посади їх обох в одну карету, — сказав він йому, — і нехай кучер щосили жене коней. Вони впадуть в обійми одна одній або проймуться смертельною взаємною ненавистю. В обох випадках це хоч трохи відверне увагу бідолашних жінок від їхнього страшного горя.

Жульєн примусив пані де Реналь заприсягтися, що вона житиме й доглядатиме Матильдиного сина.

— Хто знає? Може, ми й після смерті щось почувємо, — сказав він одного разу Фуке. — Мені хотілося б упокоїтись, — яке це влучне слово — «упокоїтись»! — у тому маленькому гроті на вершині над Вер'єром. Скільки разів, бувало, — я тобі про це розповідав, — я забирався на ніч у цей грот; внизу, в далині, переді мною розстелялись найрозкішніші провінції Франції, і палке честолюбство проймало моє серце; тоді це була моя пристрасть... Одне слово, цей грот і досі дорогий мені, і потім — цього не можна заперечити — він розташований так, що приваблює душу філософа. Отож: наші добрі безансонські єзуїти раді з усього нажитись, і коли ти за це вміло візьмешся, вони продадуть тобі мої тлінні останки...

Фуке вдалося домогтися успіху в цій справі. Вночі він сам сидів у себе в кімнаті біля другового тіла, коли, на превеликий подив, побачив Матильду. Кілька годин тому він залишив її за десять льє від Безансона. В очах її світилось безумство.

— Я хочу його бачити, — сказала вона.

Фуке не мав сили ні говорити, ні встати з місця. Він пальцем показав їй на великий синій плащ на підлозі; в нього було загорнуте те, що лишилось від Жульєна.

Вона кинулась на коліна. Спогад про Боніфація де Ла-Моля і Маргариту Наваррську надав їй якоїсь надлюдської мужності. Тремтячими руками розгорнула вона плащ.

Фуке одвернувся.

Він чув, як Матильда швидко ходить по кімнаті. Вона засвітила кілька свічок. Коли Фуке опанував себе й обернувся, він побачив, що вона поклала перед собою на маленький мармуровий столик Жульєнову голову і цілувала її в чоло...

Матильда провела свого коханого до могили, яку він сам собі обрав. За труною йшло багато священників; потай від усіх вона їхала в кареті сама, з запнутими вікнами, і везла, поклавши собі на коліна, голову чоловіка, якого так кохала.

Пізно вночі процесія дісталась до вершини однієї з найвищих гір Юри; і тут, у маленькому гроті, яскраво освітленому безліччю свічок, двадцять священників відслужили заупокійну месу. Жителі маленьких гірських селищ, через які проходила процесія, вливались у неї, приваблені небаченим видовищем цієї дивної церемонії.

Матильда з'явилась у довгому жалобному вбранні, а по закінченні відправи за її наказом у натовп було кинута кілька тисяч п'ятифранкових монет.

Залишившись сама з Фуке, Матильда захотіла власними руками поховати голову коханого. Фуке мало не збожеволів з горя.

Матильда подбала про те, щоб цей дикий грот був оздоблений мармуровою скульптурою, замовленою за величезні гроші в Італії.

Пані де Реналь дотримала обіцянки. Вона не робила замаху на своє життя, але через три дні після страти Жульєна померла, обнімаючи своїх дітей.

ПРИМІТКА АВТОРА

Необмежене панування громадської думки — хоч вона зрештою надає свободу — пов'язане з тією недоречністю, що вона втручається в такі сфери, де їй зовсім нема чого робити, наприклад, у приватне життя. Звідси й виникає та нудьга, яка панує в Америці й Англії. Саме для того, щоб не зачепити ненароком приватного життя, автор і вигадав містечко Вер'єр, а коли йому потрібні були єпископ і суд присяжних, він переніс усе це в Безансон, де сам ніколи не бував.

ПРИМІТКИ

С. 18. У зверненні до читача, яким починається роман «Червоне і чорне», є слова: «подальші сторінки були написані 1827 року». Це не відповідає істині. Процес Берте, матеріали якого були використані для написання роману, почався тільки у грудні 1827 року, а страта відбулася лише 23 лютого 1828 року. Крім того, в романі часто згадуються події 1829 року і першої половини 1830 року аж до початку Липневої революції.

С. 25. *Флері* (1640—1723) — відомий французький історик церкви.

С. 29. *Пані де Монтессон* (1737—1806) — дружина герцога Орлеанського (діда короля Людовіка-Філіппа); цей шлюб був таємний, хоча й широко відомий. Пані де Монтессон була автором численних драматичних творів.

Пані де Жанліс (1746—1830) — французька письменниця, автор романів та педагогічних творів, була вихователькою герцога Орлеанського (згодом короля Людовіка-Філіппа).

Дюкре (1747—1824) — брат пані де Жанліс, автор кількох творів з економіки, суднобудування і т. ін., деякий час перебував на службі у герцога Орлеанського, батька короля Людовіка-Філіппа; *Пале-Рояль* був фамільним палацом герцогів Орлеанських.

С. 32. «*Меморіал святої Єлени*». — Цей щоденник належить перу Ласказа (1800—1854), який поїхав разом з Наполеоном I, засланим у вигнання на острів Св. Єлени, і прожив там аж до листопада 1816 року. Твір цей вийшов у світ 1823 року і являє собою щоденний запис усіх життєвих подій і розмов Наполеона під час його переїзду на острів і першого року проживання на ньому. Наполеон зображений у цьому творі як ліберальний монарх.

С. 33. *Енній* — давньоримський поет III—II ст. до н. е.

Прочитовані слова стосуються стратегії римського полководця Фабія Кунктатора під час Другої пунічної війни.

С. 34. «*Про папу*» — книга реакційного філософа Жозефа де Местра, вийшла друком 1819 року, користувалась популярністю серед ультрароялістів.

С. 37. ...*бої біля мосту Лоді, під Арколем і Ріволі...* — перемоги Наполеона Бонапарта над австрійськими військами під час італійської кампанії 1796—1797 років.

«*Конституціоналіст*» («*Constitutionnel*») — газета ліберально-буржуазного спрямування, що відігравала значну політичну роль під час Реставрації.

С. 53. *Безанваль* (1722—1791) — автор мемуарів про часи Людовіків XV і XVI, де докладно описано скандальну хроніку і придворні події тієї доби.

С. 54. «*Щоденна газета*» («*Quotidienne*») — друкований орган ультрароялістів, який проповідував найреакційніші заходи і білий терор.

С. 61. «*Трагічна історія Габрієлі*» — Габріель де Вержі, героїня середньовічної легенди, яку переказано у романі XIII століття. Рено де Кусі, лицар і поет, закоханий у Габріель де Вержі і смертельно поранений у битві з сарацинами, просить послати коханій його серце. Ревнивий чоловік Габрієлі віднімає це серце в гінця і дає його у вигляді вишуканої страви з'їсти дружині. Габріель, дізнавшись про те, яку страву вона з'їла, відмовляється від їжі і помирає з голоду.

С. 62. *Годар* (1775—1823) — французький натураліст, автор книги «*Історія лускокрилих у Франції*».

С. 64. «*Дідона*». — Картина художника-класика Герена (1774—1833) «*Дідона і Еней*» була виставлена в Салоні 1817 року.

Штробек — знайомий Стендаля, що служив 1806 року при Брауншвейзькому дворі.

С. 67. *Карл Сміливий* (1433—1477) — герцог Бургундський.

С. 148. *Байка про мессіра Жана Шуара* — байка Лафонтена (1621—1695) називається «*Священик і мрець*». Кюре йшов за труною і підраховував, який зиск дадуть йому похорони; в цей час віз похитнувся, труп упав і на смерть придавив кюре.

С. 168. *Облога тисяча шістьсот сімдесять четвертого року* — облога Безансона, відбувалася під час війни Людовіка XIV з європейською коаліцією (Австрією, Іспанією і Нідерландами).

С. 177. *Боссюе* (1627—1704), *Арно* (1612—1694) — французькі богослови-католики.

С. 179. *Булла «Unam ecclesiam»*. — Серед булл, виданих папою Пієм V, її немає. Це, очевидно, вимисел Стендаля.

С. 182. *Грегуар* (1750—1831) — єпископ, що присягнув революції і став одним з видатних її діячів.

С. 185. *Сікст П'ятий* (1521—1590) — вступив на папський престол у 1585 році. За словами історика Грегоріо Леті, він протягом

тринадцяти років прикидався хворим і був обраний папою лише тому, що кардинали розраховували на його швидку смерть.

С. 198. *Баррем* (помер 1709 р.) — автор підручника елементарної арифметики, настільки популярного, що ім'я укладача стало прозивним; «мистецтво Баррема» — арифметика, чи «наука лічби».

С. 200. «*Попередник*» («*Le Précurseur*») — газета, яка видавалась у Ліоні з 1830 по 1834 рік і поступово переходила на республіканські позиції. Цитата, очевидно, вигадана.

С. 210. *Поема про Магдалину*. — Стендаль, очевидно, має на увазі поему «Магдалина», яка належить французькій поетесі Дельфіні Ге (у заміжжі де Жіраарден, 1804—1855).

С. 235. *Мальмезон* — палац поблизу Парижа, який належав першій дружині Наполеона Бонапарта Жозефіні Богарне. Там Наполеон жив з 1799 по 1804 рік, коли був Першим консулом республіки. Після своєї коронації він залишив Мальмезон і вибрав місцем своєї резиденції Сен-Клу. Мальмезон символізує діяльність Наполеона в той час, коли він був Першим консулом республіки. Кажучи, що для Жульєна не існувало ніякої різниці між Арколем, Мальмезоном і островом Св. Єлени, місцем останнього вигнання Наполеона, Стендаль хоче показати, що в очах нащадків зникають усі негативні сторони наполеонівської політики, пов'язані з реставрацією католицизму, монархічної ідеї та деспотизму, а залишається лише образ революційного полководця, що врятував Францію від воєнного розгрому, образ державного діяча і в'язня острова Св. Єлени.

С. 237. *Морєрі* (1643—1680) — французький учений, автор знаменитого у свій час історичного словника, двадцятье й останнє видання якого з'явилося 1759 року.

С. 239. *Кардинал Дюбуа* (1656—1723) — французький політичний діяч, улюбленець регента, герцога Орлеанського. Він був сином аптекаря, в перші роки свого перебування в Парижі служив вихователем у приватних домах, потім секретарем у вихователя герцога Шартрського (згодом герцога Орлеанського і регента) і, під кінець, вихователем герцога Шартрського. Це було початком його кар'єри, в якій він виявив велику спритність у придворних інтригах і безпринципність при досягненні своїх цілей.

С. 240. *Робесп'єр і його візок*. — Мова йде про возики, в яких везли засуджених до місця страти за часів Великої французької революції, зокрема в період якобінської диктатури.

С. 248. *Сауті, Роберт* (1774—1843) — англійський поет, який у юності дотримувався ліберальних поглядів, а потім перейшов на бік реакції. У своїй поемі «Видіння суду» (1821) Сауті звинувачував Байрона в аморальності й називав його вожаком «сатанинської

школи». Задовго до видання цієї поеми він зводив усілякі наклепи на Байрона. Ці нападки Сауті не припиняв і після смерті Байрона.

С. 253. *Блакитна стрічка* — орден Святого Духа, дуже поширений в епоху Реставрації.

С. 254. *...їздити в королівських каретах...* — За дореволюційного режиму і за Реставрації під час королівського полювання їздити в королівських каретах мали право тільки визначні й титуловані особи, представлені королівському двору. Це право надавалось лише особистим дозволом короля. З 1760 року цієї честі удостоювалися лише особи, дворянство яких брало свій початок принаймні в XIV ст.

С. 257. *Абат де Прад* (1759—1837) — член Установчих зборів і прибічник правої коаліції, емігрував, був сановником за Наполеона, а в 1814 році хвалився тим, що «посадив Бурбонів на трон». Після цього він став лібералом і докоряв ліберальній опозиції в надмірній поміркованості й відсутності енергії.

Поццо ді Борго (1764—1842) — італійський політичний діяч, вояк Наполеона I; з 1812 року перебував на дипломатичній службі російського царського двору і сприяв відновленню династії Бурбонів на французькому престолі.

С. 258. *Батон* (le baton) — по-французькому означав «палиця».

С. 261. *Найбільший поет сучасності* — Беранже (1780—1857). Після того, як 1828 року вийшов друком збірник його пісень, він був звільнений з державної служби і засуджений до дев'яти місяців тюремного ув'язнення та десяти тисяч франків штрафу. Ця сума була відразу ж покрита пожертвуваннями, зібраними за підпискою.

Лорд Голланд (1773—1840) — англійський політичний діяч. 1815 року був єдиним членом парламенту, який протестував проти вигнання Наполеона, а згодом виступав у парламенті з вимогою пом'якшити режим, якому підлягав Наполеон на острові Св. Єлени.

С. 262. *Граф де Тале* — Стендаль має на увазі барона Ротшильда, який не раз позичав гроші уряду Реставрації, зокрема під час Іспанської війни, яка мала на меті відновлення в Іспанії абсолютизму.

С. 274. *Рівароль* (1753—1801) — французький літератор і політичний діяч; емігрував під час революції в Гамбург. Гамбуржці, не звиклі до дотепності французьких салонів XVIII століття, не завжди розуміли жарти цього блискучого дотепника і, як переказують, «сміялися лише наступного дня».

С. 277. *Лорд Бетхерст* (1762—1834) — англійський державний діяч, торі, що одержав міністерський портфель 1809 року. Він відомий своєю ненавистю до ідей Великої французької революції і до Наполеона. Для ролі «тюремщика» Наполеона на острові Св. Єле-

ни він вибрав генерала *Хедсона Лоу* (1769—1844), який виконував свої обов'язки з такою запопадливістю, що викликав обурення ліберальної громадської думки всієї Європи. У 1817 році лорд Бетхерст виступив проти пропозиції лорда Голланда розслідувати ставлення англійських властей до полоненого Наполеона.

С. 285. *Феретрій* (feretrius) — латинське слово, що означає «вражаючий». Так у Стародавньому Римі називали Юпітера, якому приносили в дарунок зброю переможеного ворога. У часи Реставрації один французький вчений прийняв це прізвисько Юпітера за ім'я одного з семи римських цезарів.

С. 293. *Маршал Ней* (1769—1815) — перейшов під час Ста днів на бік Наполеона, в 1815 році за вироком суду був страчений за зраду.

С. 294. *«Це говорить незадоволений»*. — Такої ремарки в комедії Мольєра «Тартюф» немає.

С. 296. *«Маріно Фальєро»* — трагедія французького драматурга Казимира Делавіня (1793—1843), була поставлена в театрі «Порт-Сен-Мартен» 30 травня 1829 року. *Ізраель Бертуччо* — дійова особа цієї трагедії, начальник арсеналу й учасник змови, яку очолив Маріно Фальєро.

С. 297. *Пішегрю* (1761—1804) — французький революційний генерал. Був заарештований за звинуваченням у змові проти Першого консула, повісився у в'язниці на власній краватці.

Історія Революції, яку читає Жульєн Сорель, — твір А. Тьєра (1797—1877), останній том якого з'явився 1827 року. Цей твір написано в ліберальному дусі, він відіграв велику роль в ідеологічній боротьбі епохи.

Карно (1753—1823) — французький революційний діяч, якобінець, що за свої заслуги під час війни з коаліцією прозваний «організатором перемоги». Під час Реставрації зазнавав переслідування і помер у вигнанні.

Веллі (1709—1759) — французький єзуїт, автор монархічної і добромисної «Історії Франції».

С. 300. *«Ернані»* — драма Віктора Гюго (1802—1885), була поставлена на сцені «Комеді франсез» 25 лютого 1830 року.

Абат Деліль (1738—1813) — поет «описової школи», вважався в 20-і роки ХІХ ст. найвидатнішим класичним поетом, з його творчості глузували романтики, у тому числі і Стендаль. Він довільно переклав «Георгіки» Вергілія.

С. 303. *Д'Обіньє* (1552—1630) — письменник, історик і полководець, кальвініст, який брав активну участь у громадянських війнах Реформації, автор «Всесвітньої історії з 1550 по 1601 р.»

С. 303. *Брантом* (1538—1614) — автор біографій «Життя знаменитих людей і визначних полководців», «Життя знаменитих дам» та інших анекдотичних творів, де розповідаються скандальні історії придворної хроніки.

С. 309. *Абат Морі* (1746—1817) — політичний діяч і оратор правої коаліції в Установчих зборах, емігрував із Франції, у 1794 році став єпископом.

«*Листи португальської черниці*» — зібрання листів португальської черниці Маріанни Алькофорати до її коханого, французького офіцера маркіза де Шамільї, видане 1669 року.

С. 310. *Бассомп'єр* (1579—1646) — французький маршал і дипломат, автор мемуарів, де змальовано звичай буремної епохи початку XVII століття.

Вандея — північна область Франції, під час Великої французької революції тут відбувалися контрреволюційні повстання, які мали на меті відновлення на престолі династії Бурбонів.

С. 315. *...повернути церкві її угіддя...* — Реквізовані у духівництва під час революції земельні угіддя й ліси були державною власністю і в 1814 році були гарантією державної позики. Одним із завдань реакційної партії було домогтися повернення цих угідь їхнім колишнім власникам.

...тисяча сімсот дев'яносто другого року в Кобленці... — Тут, у німецькому містечку на кордоні з Францією, зібрались французькі емігранти-аристократи, які організували армію з метою вторгнення у Францію і відновлення колишнього режиму.

С. 320. *Леонтіна Фай* — комічна актриса театру «Жімназ», яка виступала переважно в комедіях Скріба з 1826 по 1834 рік. Її гри були властива манірна витонченість.

С. 322. *Гранвел* — кардинал Перрено де Гранвел (1517—1586), міністр іспанських королів Карла V і Філіппа II, походив з Безансона.

С. 323. *Фонтан* (1801—1839) — французький письменник і журналіст, засуджений до тюремного ув'язнення за памфлет «Скажений баран» (1829). Під виглядом скаженого барана був зображений король Карл X. Фонтан вийшов з в'язниці 1830 року, після Липневої революції.

Магалон (1794—1840) — французький письменник. Будучи монархістом на початку Реставрації, він, обурений білим терором, перейшов у ліберальну опозицію. Журнал «Альбом», який він редагував, був закритий, а сам письменник засуджений до тринадцятирічного тюремного ув'язнення (1823). Його, як і Фонтана, всупереч закону, тримали у в'язниці для карних злочинців закутим у кайдани.

Полковник Карон (1774—1822) — за часів Реставрації намагався організувати військову змову в Кольмарі, але був зраджений, спровокований поліцією на відкритий виступ, арештований і розстріляний 1 жовтня 1822 року.

С. 326. ...у боях при *Жарнаку* або *Монконтурі*. — У 1569 році при *Жарнаку*, а потім і при *Монконтурі* армія французьких гугенотів була розбита військами католицької Ліги.

С. 327. *Капітуляція під Байленом*. — У 1808 році в Іспанії під *Байленом* загін французьких військ, оточений іспанськими повстанцями, капітулював. Умови капітуляції іспанцями не були виконані. Наполеон, що підступив з військами до Мадрида, у відповідь на прохання іспанського генерала *Морли* про капітуляцію сказав: «Є речі, про які не говорять». М-ль де *Ла-Моль* дещо змінює цю фразу.

Медея — героїня трагедії *Корнеля* (1606—1684). «*Медея*». Прочитовані слова — в дії I, яві 5.

С. 331. «*Та честь у нас одна-єдина!*» — цитата з трагедії *Корнеля* «*Сід*». *Дон Дієго* — персонаж цієї трагедії.

С. 375. «*Глобус*» («*Globe*») — ліберально-доктринерський журнал, заснований у 1824 році; з 1828 року дістав право піднімати політичні питання. «*Globe*» відіграв велику роль у боротьбі з реакційною політикою уряду і тим самим у підготовці *Липневої революції*.

Клебер (1753—1800), *Гош* (1768—1797), *Журдан* (1762—1833) — французькі генерали революційної армії, імена яких залишились незаплямованими ні прагненням до особистого збагачення, ні зрадництвом.

С. 376. *Кателіно* (1759—1793) — один з керівників контрреволюційного повстання у *Вандеї*, син сільського муляра.

С. 377. *Якобінська пісня*. — «*Марсельеза*».

«*Шикуйтеся в батальйони!*» — слова із приспіву цієї пісні, яка згодом стала патріотичним революційним гімном.

С. 378. *Брум* (1778—1868) — англійський державний діяч, ліберал і видатний оратор.

С. 387. *Дезе* (1768—1800) — генерал революційної армії. У 1796 році, під час відступу із *Рейнської області* французької армії під командуванням *Моро*, *Дезе* з невеликим загоном зачинився у *Келі* і стримував біля цієї фортеці війська австрійського головнокомандувача ерцгерцога *Карла*, поки французькі війська під командуванням *Бонапарта* не виграли італійську кампанію.

Гувіон Сен-Сір (1764—1830) — французький генерал, який брав участь у всіх значних кампаніях республіки та Імперії, а також у

відступі Моро. Незадовго до того, як з'явився роман «Червоне і чорне», вийшли друком його мемуари, в яких розповідається про цю кампанію (1829, т. IV).

С. 393. *Колле* (1709—1783) — французький поет, автор широко розповсюджених у XVIII і на початку XIX століття пісеньок.

С. 402. *Мюнстерський трактат* — краще відомий під назвою Вестфальського; цією угодою, підписаною 1648 року, закінчилась Тридцятилітня війна.

С. 405. Балет «*Манон Леско*» — поставлений у Парижі 3 травня 1830 року. Лібрето було написане Скрібом за відомим романом Прево (1697—1763), музика Алеві (1799—1862).

С. 451. *Де Лавалетт* (1769—1830) — французький державний діяч. 1815 року він усіма засобами сприяв тому, щоб Наполеон, що повернувся з острова Ельби, вступив у Париж. Після другої Реставрації він був арештований, звинувачений у державній зраді і засуджений до смертної кари. За день до страти дружина Лавалетта відвідала його у в'язниці; переодягнувшись у вбрання дружини, Лавалетт утік.

С. 463. *Герцогиня Шеврез* (1600—1679) — відіграла помітну роль в історії громадянських війн у Франції. Брала участь майже у всіх змовах проти кардинала Рішельє, а під час свого вигнання підбурювала європейські держави до війни з Францією.

Герцогиня Лонгевіль (1619—1679) — так само, як і герцогиня Шеврез, одна з відомих діячок Фронди.

С. 474. «*Велике «Може бути»*» — слова, які нібито вимовив Рабле перед смертю, маючи на увазі християнські уявлення про по-тойбічне життя: «Я йду на пошуки великого *може бути*».

С. 475. «*В'ячеслав*» — трагедія французького драматурга Ротру (1609—1650), вперше була поставлена на сцені у 1647 році. Стендаль високо цінував цю трагедію, що дуже відступала від класичних правил і загальноприйнятого шаблону.

С. 479. *Манюель* (1775—1827) — знаменитий політичний діяч-ліберал. У 1793 році він вступив добровольцем до армії, був учасником італійського походу, під час якого одержав тяжкі поранення.

...*вірші про Бельфегора*... — «Бельфегор, повість, запозичена з Макиавеллі» — віршована новела Лафонтена (сьома новела п'ятої книги). Сатана відправив біса Бельфегора на землю, щоб він дізнався й на власному досвіді пересвідчився, що таке шлюбне життя. Бельфегору невдовзі довелося втікати від дружини назад до пекла. Вірші, які має на увазі Стендаль, Бельфегор виголошує як доповідь Сатані.

С. 489. *Король Римський* — син Наполеона Бонапарта, одержав при народженні титул короля Римського (1811—1832). Бонапартисти назвали його Наполеоном II, хоч він ніколи не посідав французького престолу. У своєму зреченні 1814 року, так само як і в зреченні 1815 року, Наполеон Бонапарт призначав його своїм наступником. Проте за ухвалою союзних держав його було віддано під опіку дідові — імператору австрійському.

Масільйон (1663—1742) — французький проповідник і єпископ. Стверджують, що він, незважаючи на свою високу моральність, сприяв призначенню інтригана й розпусника Дюбуа, політичного діяча епохи Регентства, єпископом.

Борис Буніч-Ремізов

ЗМІСТ

Передмова. <i>Т. Якимович</i>	3
-------------------------------------	---

ЧЕРВОНЕ І ЧОРНЕ

ЧАСТИНА ПЕРША

I. Провінційне місто	19
II. Пан мер	22
III. Майно бідних	25
IV. Батько і син	29
V. Переговори	33
VI. Клопіт	40
VII. Спорідненість душ	47
VIII. Житейські справи	57
IX. Вечір у маєтку	64
X. Благородне серце й малі статки	72
XI. Вечір	75
XII. Подорож	79
XIII. Ажурні панчохи	85
XIV. Англійські ножиці	90
XV. Крик півня	93
XVI. Наступного дня	96
XVII. Перший помічник мера	101
XVIII. Король у Вер'єрі	105
XIX. Мислити — значить страждати	117
XX. Анонімні листи	125
XXI. Діалог з владарем	129
XXII. Так діяли в 1830 році	142
XXIII. Прикроші чиновника	154
XXIV. Велике місто	167
XXV. Семінарія	173
XXVI. Рід людський, або те, чого бракує багатію	180
XXVII. Перший життєвий досвід	190
XXVIII. Процесія	193
XXIX. Перше підвищення	200
XXX. Честолюбець	214

ЧАСТИНА ДРУГА

I. Втіхи сільського життя	231
II. Вступ у світ	241
III. Перші кроки	249
IV. Палац де ла-Моль	252
V. Чутливість і великосвітська святенниця	264
VI. Відтинки вимови	266
VII. Приступ подагри	273
VIII. Яка відзнака робить людину вищою	281
IX. Бал	290
X. Королева Маргарита	299
XI. Влада юної дівчини	307
XII. Невже він Дантон?	311
XIII. Змова	316
XIV. Думки молодой дівчини	325
XV. Чи це не змова?	330
XVI. Перша година ночі	335
XVII. Старовинна шпага	341
XVIII. Жорстокі хвилини	346
XIX. Комічна опера	351
XX. Японська ваза	359
XXI. Секретна нота	365
XXII. Дебати	370
XXIII. Духівництво, ліси, свобода	378
XXIV. Страсбург	386
XXV. Царство доброчесності	392
XXVI. Високоморальне кохання	398
XXVII. Найкращі церковні посади	402
XXVIII. Манон Леско	405
XXIX. Нудьга	409
XXX. Ложа в комічній опері	412
XXXI. Тримати її в страхові	417
XXXII. Тигр	421
XXXIII. Пекло легкодухості	426
XXXIV. Розумна людина	432
XXXV. Гроза	438
XXXVI. Сумні подробиці	442
XXXVII. Вежа	449
XXXVIII. Могутня людина	453
XXXIX. Інтрига	459
XL. Спокій	464
XLI. Суд	468
XLII	474
XLIII	479
XLIV	484
XLV	491
Примітки. <i>Б. Буніч-Ремізов</i>	499